

ТРАНСФОРМАЦІЯ СЕМАНТИКИ МІФОЛОГІЧНИХ ОБРАЗІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

У статті на матеріалі художніх текстів української соцреалістичної літератури проаналізовано питання семантичного наповнення міфологічних образів. З'ясовано, що в основу радянського тоталітарного міфу покладено синтез сюжетів язичницьких та християнських міфологій. Образи Жовтневої революції, Леніна, революціонера стали визначальними в репрезентації радянського міфу. Для організації часопросторового виміру картини світу було використано образ Революції, через який маркувався сакральний та профанний хронотоп. Моделювання нової суспільної ієрархії відбувалося на основі моделі патріархальної родини, при цьому архетип батька репрезентовано через образ вождя, матері – Батьківщини (Москви). У радянському тоталітарному міфі семантичне наповнення образу «вождь» розширено до рівня «деміурга». Тип міфічного героя-рятівника оприявлено в образі культурного героя, світогляд якого становить радянська ідеологія.

Ключові слова: українська радянська література; тоталітарний міф; міфологічні образи; сакральне; профанне.

Увагу сучасної гуманітарної науки наразі звернено на теоретичні аспекти функціонування соцреалістичної літератури. Актуальність цих питань зумовлена потребою перепрочитання й переосмислення радянського культурного досвіду, що вимагає іншого підходу у зв'язку з ідеологічною природою цього феномену. Українську радянську літературу розглядаємо як частину тоталітарного культурного проекту, в основу якого було покладено міфологічну модель світу.

Феномен тоталітарного міфу належить до кола зацікавлень таких науковців ХХ–ХХІ ст., як Х. Аренд [1], Р. Барт [2], Г. Гюнтер [4], М. Еліаде [6; 7], Е. Кассірен [9; 18], Ф. Корні [19] та ін. Ці дослідники аналізують загальні аспекти, пов'язані з його функціонуванням: природу, механізми формування, особливості впровадження, базові категорії тощо. При цьому питання семантичного наповнення образів вторинного радянського політичного міфу лишалося поза колом наукових зацікавлень, що й зумовлює актуальність теми статті. Основні завдання цього дослідження полягають у з'ясуванні генези базових образів радянської міфології, виділенні їх функціональних аспектів та аналізі принципів трансформації семантики на матеріалі української радянської літератури.

Радянський тоталітарний міф, як стверджує І. Лебедєв, – це не штучна конструкція, що підтримується виключно терором та контролем, а певний стан суспільства, сформований на культурі, в основі якої лежить своєрідний синтез архетипів із різних культурних рівнів (язичницького, християнського та ініціативної культури) [12]. За своєю природою тоталітарний міф є вторинним, тобто, на відміну від первинного (сакрального, релігійного), він десакралізований,

однак впливає на функцію онтологічної самоідентифікації. Цей міф виник не природно, а створений цілеспрямовано з метою впливу на масову свідомість. М. Еліаде стверджує, що в основу радянського міфу покладено один з найвідоміших міфів середземноморсько-азіатського світу – про справедливого героя-рятівника, чий образ трансформовано в пролетаріат, страждання якого покликані змінити онтологічний статус світу. Перемога пролетаріату в тоталітарному міфі асоціюється з Золотим Віком та абсолютним завершенням історії в безконфліктному суспільстві [7, с. 226]. На думку Г. Гюнтера, базовою для радянського політичного міфу стала близька до християнської модель Великої Родини, накладеної на суспільство [4]. Ураховуючи підходи обох дослідників, вважаємо, що радянський варіант тоталітарного міфу – синтез різних сюжетів язичницьких та християнської міфологій. Його ключові компоненти – ідеологізовані міфологеми, оприявлені через образи Революції, батька (вождя) й матері, пролетаріату, героя.

Аналізуючи міфологічну картину світу, запропоновану радянськими ідеологами, варто розпочати із часо-просторової її організації. Усі тоталітарні спільноти уявляли себе на початку «нової ери», точкою відліку якої стає культова подія: Муссоліні ввів новий календар від 1922 року; у радянській історії це штурм Зимового палацу 1917 року; у Німеччині – «Півний пучок». Такий спосіб парцеляції часу створює відчуття новизни, перспективи, яка відкривається після відповідної знакової події. Засобами соцреалістичної літератури ідеологи намагалися створити таке враження й для радянських людей: «А у нас – доба нова, / і співці прийшли, й герої народились!» [17, т. 1, с. 210]. Для

оприявлення часової характеристики картини світу радянськими письменниками була використана ідея про те, що світову історію людства можна поділити на два основні періоди, межа між якими встановлюється певною знаковою подією. У християнському світобаченні час поділений народженням Христа на період до нашої ери та, відповідно, нашої ери, причому саме другий період здобуває позитивне (сакральне) семантичне наповнення. Тоталітарна ідеологія запозичує цю модель та проголошує Революцію тією знаковою подією, що ділить історію на «до» та «після».

Міфологічна циклічність часу передається ритуально: відбувшись один раз реально, подія надалі символічно повторюється в імітації. Прикладами таких повторних «переживань» стали святкування річниць Революції. У літературі ця ідея репрезентована літочисленням від 1917 року, наприклад: «Дванадцять років виходить ми з вами живемо...» – говорить Дудар у «Диктатурі» (1929) [14, т. 4, с. 122], тим самим визнаючи за 1917 роком статус маркеру нової ери. Ту ж саму думку репрезентовано у творі І. Микитенка «Колись і тепер»: заголовок концентрує ідею поляризації часу по обидва боки від елемента, що наділений здатністю задавати нову систему літочислення. Ще один приклад – часова організація сюжету нарису І. Микитенка «Будні»: «А час такий – рік революції шостий» [13, с. 4]. При цьому вказівка на літочислення від Жовтневої революції повторюється декілька разів: «Рік революції шостий», «Шостий вересень одходить в червількові далі», «Шостий вересень в школі тов. Димова» [13, с. 4, 5, 9]. Отже, на основі міфологічних уявлень про організацію часу Жовтень представлено як ключову подію, що фіксує початок нового періоду в розвитку світової цивілізації.

Окрім часового простору, образ Жовтня використовують для упорядкування міфологічного тоталітарного топосу, особливість моделювання якого – символіка «центру світу». Згідно з дослідженнями М. Еліаде, символ «центру» властивий усім космогонічним міфам і реалізується в таких взаємопов'язаних комплексних уявленнях: по-перше, у центрі світу розташована «священна гора», на місці якої зустрічаються Небо та Земля, тобто здійснюється сакральний зв'язок з богами; по-друге, будь-який храм чи резиденція правителя наділяються характеристиками «священної гори» й також стають сакральними [7, с. 264]. У більшості давніх міфологій над вершиною «священної гори» знаходиться яскрава зірка (полярна зоря в індійських, урало-алтайських, іранських, німецьких, палестинських та інших міфологіях). Цей сюжет було використано при моделюванні тоталітарного міфу: московський Кремль, увінчаний червоною зіркою втілював сакральність «центру світу», тому його імператив сприймали як вираження божественної волі. Ідеологічний елемент ділить весь простір на «свій» (радянський, із центром у Москві) та «ворожий» (буржуазний). Яскраве підтвердження цієї думки знаходимо в поезії П. Тичини «І од царів, і од вельмож»: «Ти ділиш світ на два – руками: / і ми як прапор над віками. / Од нерозкутого труда / така земля ще в «них» руда» [17, т. 1, с. 12].

«Свій» топос репрезентовано таким, що має переваги в усьому: пишна природа, веселі люди; натомість «буржуазна» сторона наділяється семантично негативними епітетами – «чортова», «сувора», «сумна», наприклад, у П. Тичини: «Що у них самі ж колочки – гострі та суворі. / А у нас гілки берези – срібні, яснокорі», «Гадюкою каблучиться / старе. Хай вигук закордонний; / хай чорт; хай туча тучиться» [17, т. 1, с. 129, 138]. У таких творах поляризації топосу відповідає протиставлення ідеологій. Так, у віршах «На захист миру», «Конгрес оборони культури» та «На фронті» П. Тичина розмежовує більшовицьку та капіталістичну ідеологію на основі протиставлення топосів: «Мирний труд, земля радянська, / за морями ж крик і свисти...», «Париж, Париж, диявольський казан <...> Комуністичний сектор Вільжюїф / зустрів нас краще: школа Карла Маркса!», «Всі Європи / на 'дин манер: пани і хлопці. / А в нас же сонце, день настав» [17, т. 1, с. 144–145, 256].

Доходимо висновку про те, що в радянському тоталітарному міфі базові категорії сакрального та профанного актуалізовані через образ Жовтневої революції: сфера сакрального репрезентована часом після 1917 року та простором, що обмежений радянськими кордонами (разом із територіями, що формально не належать Союзу, але розділяють комуністичну ідеологію); сфера профанного представлена часом до революції, а також простором поза межами СРСР, де більшовицька ідеологія не здобула масового визнання. Таким чином образ Революції як ключовий компонент тоталітарного міфу в часовому відношенні осмислюється як межа між минулим та «світлим майбутнім», у просторовому – стає орієнтиром ідеологічної поляризації міфологічного топосу.

Варто зауважити, що радянська держава приділяла значну увагу кровним зв'язкам, уважаючи їх запорукою суспільного благополуччя [10, с. 85]. За зразком патріархальної «атомарної» сім'ї був змодельований сталінський міф «Великої родини», у якому роль батька відводилася вождю, матір'ю стала держава або її локалізоване втілення – Москва, а всі радянські люди перетворювалися на відданих своїй родині синів та дочок. Приклади такого потрактування родинних категорій знаходимо в поезіях П. Тичини: «В ногу йде сім'я народів багатомовна – / росіянин, українець і вірмен» [17, т. 1, с. 210], «Москва, ти нам мати, ласкава, єдина: / народів радянських у тебе родина», «До кого це сильна в нас віра жива, / що матір'ю кожен її називає?», «Ми в Москві! Москва – нам мати» [17, т. 2, с. 109, 147].

Американська дослідниця соціалістичної літератури К. Кларк стверджує, що до 30-х років у радянській ідеології домінувала горизонтальна модель сім'ї, за якої всі громадяни визнавалися однаково важливими «маленькими людьми», здатними на великі справи. Метафорою, яка домінувала в цьому періоді була «людина-гвинтик», а Є. Добренко такий симбіоз людини й машини називає «механізованим колективізмом» [5, с. 225]. На думку Ю. Ганошенка, вся ритуальна сфера тоталітарного міфу була спрямована на підтримку й виховання «океанічного почуття», коли кожен окремий індивід був включеним у життя цілого

й був цим цілим, утворюючи з ним єдиний організм. Такий «феномен «колективного тіла» <...> визначив співвіднесеність і співпричетність одного об'єкта (людини) з іншими об'єктами, усіє. соціальною структурою. Це й створило психологічну передумову нівеляції особистої цінності кожної людини в системі» [3].

Натомість у 30-х рр. відмовляються від метафори машини, й відбувається перехід до вертикальної моделі родини, де головна увага зосереджувалася на ролі отців [10, с. 89]. Зі встановленням диктатури образ правителя посів особливе місце в тоталітарному міфі: на його основі виникає так званий «культ вождя». Беручи початок від культу предків, що в радянському суспільстві виявлялося в поклонінні тілу Леніна, «культ вождя» розвинувся в складну систему уявлень та вірувань про правителя. Е. Кассіерер наголошує, що в політичних міфах вожді «були абсолютними правителями; вони були лікарями, котрі обіцяли вилікувати всі соціальні негаразди» [18, с. 288]. Вони надіялися магичними здібностями пророкувати майбутнє, звідси – образ вождя-пророка, чий віщування «світлого майбутнього» сприймаються як істина. Ряд «батько – вождь – цілитель – пророк» засвідчує вектор зміни уявлень суспільства про функції правителя в напрямку його сакралізації. У радянському тоталітарному міфі образ батька-вождя семантично розширюється ще далі й закріплює за собою статус деміурга – сакральної особи, що є творцем, втіленням основних ідей та гарантом їхньої реальності. Із біографічними моментами сакральної особи пов'язаний міфічний час, його циклічність (смерть в ім'я продовження світу).

Для радянського міфу такою культовою особою став, безперечно, В. І. Ленін, згодом – Сталін. Особа вождя вважається сакральною, бо це творець Революції та живе втілення її ідеології. У п'єсі О. Корнійчука «Правда» (1937) Ленін першим позиціонує в списку дійових осіб, чим констатується його пріоритетність у загальній справі. Символічне входження людини в Революцію часто відбувається за участі сакральної особи: передача з рук у руки предмета (прапора, зброї, особистих речей), конкретно-тілесний контакт, навіть прослуховування радіотрансляції виступу Леніна стає шляхом долучення людини до революційних подій. Так, наприклад, у п'єсі «Правда» Ленін особисто приймає до партії Тараса Голоту та потискає йому руку. Найчастіше образ культової особи вводиться в текст з метою ретрансляції ідейного задуму. Так, у п'єсі О. Корнійчука Ленін висловлює головну ідею твору: «Ленін. Чекати не можна, бо можна загубити все. Сміливість, сміливість і це раз сміливість... Уряд хитається, треба добити його за всяку ціну. За владу Рад, за землю селянам, за мир народам, за хліб голодним – вперед, товариши! Ми переможемо, неодмінно переможемо!» [11, с. 60–61]. У поезії П. Тичини Ленін однозначно позиціонується як творець Революції: «Все, що Ленін думав, мріяв – / мов народжене дитя, / втілюється у життя» [17, т. 1, с. 285]. Образ вождя у творчості П. Тичини не просто возвеличується, а гіперболізується: «ЛЕНІН! / Одно тільки слово, / а ми вже як буря», «Ленін нам сказав великий: / вольні ви навіки!», «Того, що дав нам Ле-

нін, – / що в Жовтні завоювали, – / і дітям, і онукам / на вічний стане час!» [17 т. 1, с. 115, 218, 222]; або в Сосюри в поезії «Ленін»: «Злилось, натхненне і крилате, / як поклик огнений в боях, / з ім'ям соратника і брата / твоє ім'я» [16, с. 53]. Так в українській радянській літературі через образи Леніна та Сталіна репрезентовано міфологему батька-вождя, який наділяється функціями деміурга, месії, що виводить народ із темного минулого та показує шлях до оновленого майбутнього. Сакральність Леніна була аксіологічною, бо йому приписувалася роль «батька Революції», а сакральність Сталіна доводилася через численні міфологізовані описи його біографій.

Ментально притаманні українцю патріархальні норми поведінки втрачають свою сакральність після заміщення родинних категорій ідеологічними. Так, наприклад, герої п'єси І. Микитенка «Диктатура» говорять: «Все ж соціалізм для мене дорожчий за Чирву», «оцією самою рукою, о, дивись, я двох кумів зничитожив, бо зрадили революцію і передались до білих» [14, т. 4, с. 134, 136]. Ці слова засвідчують знецінення сімейних взаємовідносин та утвердження в свідомості українця штучно нав'язаних ідеологічних доміант, що стають механізмами моделювання нового типу особистості, наділеної моральними цінностями, які визнає ідеологія. Це тип міфологічного героя – культурний герой, що здобуває перемогу в боротьбі з хаосом. У літературі такий герой характеризується епітетом «новий», як, наприклад, у поезії І. Микитенка «Червоний жовтень»: «Червоний Жовтень запалив село. / І бачу я нового чоловіка, / Нове життя, я чую, загуло» [14, т. 3, с. 289].

Історія культурного героя завжди передбачає проходження ним обряду ініціації, який складається з трьох стадій (за А. Ван Геннепом): сепарації – відділення героя від його попереднього оточення (вихід із сім'ї, переїзд до нового міста, зміна місця роботи тощо); зміни – внутрішніх перетворень героя, що є результатами подолання ним перешкод на шляху до його цілі; інкорпорації – передачі герою більш досвідченим «учителем» символічного «знання» (це може бути якийсь предмет (зброя, прапор, запальничка, ніж, книга тощо) чи навіть просто дотик). Основним ціннісним критерієм культурного героя стає активна позиція в побудові комуністичного майбутнього та участь у колективній праці. Своєрідним девізом радянської людини стають рядки з поезії П. Тичини «Пісня кузні»: «Роби, рубай, розрубуй зруб! / Тягни, рівняй, намічуй шруб! / Гей, працюй! Не гуляй! / Подавай! Піднімай!» [17, т. 1, с. 127]. Новий герой не довіряє ні природі, яку він прагне підкорити, ні церкві, а лише владі. Така «перековка» (запозичений із металургійної сфери та перекодований відповідно до ідеологічних вимог термін), за твердженням І. Захарчук, означала примусову зміну ідентичності в плані світогляду [8, с. 74]. Новий культурний герой радянського міфу покликаний звільнити пролетаріат від страждання та ввести його в «золотий вік» – ідеалізований сакральний час, що в радянській ідеології трансформовано в комуністичне майбутнє.

Отже, радянська ідеологія використовує міфологічні та релігійні категорії для моделювання власної

системи цінностей. Зберігши традиційну для християнського світобачення ієрархію, радянська влада заміщує релігійні поняття власними ідеологемами. Є. Добренко говорить про це так: «Пролетарські поети замість старої релігії встановили нову, причому не спромігшись навіть змінити обрядовість» [5, с. 213]. Так особа месії заміщується вождем (Ленін, Сталін),

народження Ісуса як початок нової ери трансформується в Жовтневу революція, щорічні ритуальні святкування сакральних подій зберігаються в деформованому вигляді (річниця Революції, дні народження вождів тощо), а міфічний герой оприявнений через образ революціонера – культурного героя, виразника провладної ідеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арндт; [пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова]. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
2. Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – С. 72–130.
3. Ганошенко Ю. Миф, архетип, традиційний образ в інтелектуальному романі 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10. 01. 01 / Ю. Ганошенко ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 19 с.
4. Гюнтер Х. Железная гармония (Государство как тотальное произведение искусства) / Х. Гюнтер // Вопросы литературы. – 1992. – № 1. – С. 27–41.
5. Добренко Е. Политэкономия соцреализма / Е. Добренко. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 585 с.
6. Элиаде М. Аспекты мифа [Электронный ресурс] / М. Элиаде // Книгосайт. – Режим доступа : <http://knigosite.ru/read/27826-aspektu-mifa-eljade-mircha.html>. – Назва з екрана.
7. Элиаде М. Трактат по истории религий / М. Элиаде ; [пер. с франц. А. Васильева]. – СПб. : Алетей, 2000. – Т. 2. : Миф, религия, культура. – 2000. – 394 с.
8. Захарчук І. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) : [монографія] / І. Захарчук. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
9. Кассирер Э. Техника современных политических мифов [Электронный ресурс] / Э. Кассирер // Библиотека Гумер. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/61.php. – Назва з екрана.
10. Кларк К. Сталинский миф о «великой семье» / К. Кларк // Вопросы литературы, 1992. – № 1. – С. 83–93.
11. Корнійчук О. Твори: у 2 т. / О. Корнійчук. – К. : Дніпро. – 1967. – Т. 2: П'єси. – 349 с.
12. Лебедев И. А. Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ : миф, символ, ритуал : дисс. ... канд. философ. наук: спец. 24.00.01 / И. А. Лебедев. – СПб., 2006. – 163 с.
13. Микитенко І. Будні / І. Микитенко. – Харків ; Київ : Держ. вид-во України, 1930. – 63 с. – (Масова художня бібліотека).
14. Микитенко І. Зібрання творів : у 6 т. / І. Микитенко ; [упоряд., підгот. текстів і прим. О. І. Микитенка]. – К. : Наукова думка, 1965.
Т. 3 : Нариси. Фейлетони. Поезія. – 403 с.
Т. 4 : Драматичні твори 1923–1932 рр. – 513 с.
15. Мифологический словарь / [гл. ред. Е. М. Мелетинский]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
16. Сосюра В. Твори: в 4 т. / В. Сосюра; [упоряд. В. В. Сосюра; передм. Б. Олійника]. – К. : Дніпро, 1986. – Т. 1. – 1986. – 112 с.
17. Тичина П. Твори: у 2 т. / П. Тичина ; [вступ. слово Олеся Гончара]. – К. : Дніпро, 1976.
Т. 1. – 1976. – 414 с.
Т. 2. – 1976. – 422 с.
18. Cassirer Ernst. The Myth of the State / Ernst Cassirer. – New Haven : Yale University Press, London : Geoffrey Cumberlege. Oxford University Press, 1946.
19. Corney C. Frederic. Telling October: Memory and the Making of Bolshevich Revolution / Frederic C. Corney. – Ithaca ; London : Cornell University Press, 2004.

М. С. Довина,

Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя,

г. Нежин, Украина

ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕМАНТИКИ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

В статье на материале художественных текстов украинской соцреалистической литературы проанализированы вопросы семантического наполнения мифологических образов. Установлено, что в основу советского тоталитарного мифа положено синтез сюжетов языческих и христианских мифологий. Образы Октябрьской революции, Ленина, революционера стали определяющими в репрезентации советского мифа. Для организации временно-пространственного измерения картины мира был использован образ Революции, через который маркировался сакральный и профанный хронотоп. Моделирование новой общественной иерархии происходило на основе модели патриархальной семьи, при этом архетип отца представляет образ вождя, матери – Родины (Москвы). В советском тоталитарном мифе семантическое наполнение образа «вождь» расширен до уровня «демиург». Тип мифического героя-спасителя представлено в образе культурного героя, мировоззрение которого составляет советская идеология.

Ключевые слова: украинская советская литература; тоталитарный миф; мифологические образы; сакральное; профанное.

M. Dovina,
Nizhyn Gogol State University, Nizhyn, Ukraine

**TRANSFORMATION OF MYTHOLOGICAL SEMANTICS
(CASE OF UKRAINIAN SOVIET LITERATURE)**

The article focuses on the question of semantic content of mythological images in Ukrainian socialist-realist literature. The main objectives of this study are to clarify the genesis of basic images of Soviet mythology, the allocation of their functional aspects and principles of semantics transformation. It was found that the synthesis of pagan and Christian mythologies was used to form the basis of totalitarian myth. Images of the October Revolution, Lenin and revolutionist have become the basic categories of the Soviet myth. The image of the Revolution was used for the organization of time-space dimension of world order. With the help of this image Soviet chronotop was divided into sacred and profane. The author argues that for the construction of a new social hierarchy the model of the patriarchal family was used. The archetype «Father» was represented by the image of the leader («vozhd»), and the archetype «Mother» was incarnated into the image of Motherland (Moscow). It was found that in Soviet totalitarian myth the image of «leader» expanded its semantic content to the level of «demiurge». The model of the mythical hero-savior was implemented in the image of a cultural hero, whose worldview was based on the Soviet ideology.

Key words: Ukrainian Soviet literature; totalitarian myth; mythological images; sacred; profane.